

წმ. გრიგოლ ფერაძის ცხოვრება-მოდვანეობის შესწავლის ისტორიიდან

ქეთევან მანია

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა
და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი
ketevan.mania@gmail.com

გრიგოლ ფერაძის ღვაწლი დიდხანს უცნობი იყო ქართული საზოგადოებისათვის. „სა-ქართველო ვალშია გრიგოლ ფერაძის წინაშე“ – წერს 2003 წელს ჟურნალი „არტანუჯი“. მხოლოდ XX საუკუნის ბოლოს, როდესაც საქართველო განთავისუფლდა იდეოლოგიური წნეხისგან, გახდა მისი შემოქმედების ცალკეული მონაკვეთები ცნობილი ქართული საზოგადოებისათვის.

როგორც წმ. გრიგოლ ფერაძის თხზულებათა კრებულის პირველ წიგნს წამძღვარებული ვარშავის წმ. გრიგოლ ფერაძის სახელობის მართლმადიდებლური ეკლესიის წინამძღვრის, ჰენრიკ პაპროცკის წინასიტყვაობიდან ვიტყობთ, 2002 წლის 6 დეკემბერს დ. ყოლბაიას მიერ ორგანიზებულ წმ. გრიგოლ ფერაძის სახელობის კავკასიოლოგთა პირველ საერთაშორისო კონფერენციაზე ვარშავის უნივერსიტეტში, გამოითქვა მოსაზრება წმ. გრიგოლ ფერაძის შრომების კრებულის გამოცემის თაობაზე. ამ დღიდან მოყოლებული, ერთი მხრივ, წმ. გრიგოლ ფერაძის ხსენების დღეს ყოველწლიურად იმართება საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია დ. ყოლბაიას ხელმძღვანელობით, მეორე მხრივ, განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა წმ. გრიგოლ ფერაძის ცხოვრება-მოდვანეობის შესწავლას. წმინდანის ცხოვრება-მოდვანეობის შესწავლაში დიდი წვლილი შეიტანეს მკვლევრებმა: დ. ყოლბაიამ, თ. ჭუმბურიძემ, ა. გრიშაიკაშვილმა, გ. ჯაფარიძემ, ნ. პაპუაშვილმა; პოლონელმა ისტორიკოსმა და სასულიერო პირმა – ჰ. პაპროცკიმ; ასევე, გერმანელმა მკვლევრებმა: ს. ხოტივარი-უნგერმა, ო. რაისნერმა, მ. ლენჩევსკიმ, ჰ. კაუფჰოლდმა, ლ. ფიშერმა და სხვებმა.

მათ შორის, ერთ-ერთი პირველი სამეცნიერო პუბლიკაცია მ. ლენჩევსკის წერილის თარგმანი ქვეყნდება 1983 წელს ჟურნალ „ჯვარი ვაზისა“-ში, რომელიც გვაცნობს წმ. გრიგოლ ფერაძის, როგორც სამეცნიერო, ისე სასულიერო მოღვაწეობის შესახებ. მ. ლენჩევსკი წმ. გრიგოლის სამეცნიერო მოღვაწეობასთან ერთად, ხაზს უსვამს მის სასულიერო დამსახურებას:

მისი ბედი, რომ სხვანაირად აწყობილიყო, არქიმანდრიტი გ. ფერაძე ალბათ ეკლესიის იერარქიაში დაიკავებდა პატივსაცემ ადგილს, ისეთს, რომელზედაც ოცნებობდა მიტროპოლიტი დიონისე, მაგრამ უფალმა ასე არ იწება. მისი განგებით, ეპისკოპოსის მიტრის მაგიერ მამა გ. ფერაძემ წამებულის გვირგვინი მიიღო (ვარაზიშვილი 1983: 39-61).

წმ. გრიგოლ ფერაძის ცხოვრება-მოდვანეობის შესწავლაში ერთ-ერთი პირველი და მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა მამა ჰ. პაპროცკიმ. მისი ნაშრომები პოლონურიდან თარგმნა და ქართველ სამეცნიერო საზოგადოებას წარუდგინა ა. გრიშაიკაშვილმა (გრიშაიკაშვილი 2009); (გრიშაიკაშვილი 2017ა: 60-63); (გრიშაიკაშვილი 2017ბ: 26-36).

წმ. გრიგოლ ფერაძის ცხოვრება-მოდვანეობა გაშუქებულია გ. შარაძის ნაშრომში „უცხოეთის ცის ქვეშ“ (შარაძე 1993: 377-395).

წმ. გრიგოლ ფერაძის ცხოვრება-მოდვანეობის ასახვას მიეძღვნა ჟურნალ „არტანუჯის“ 2003 წლის მე-11 ნომერი (არტანუჯი 2003). ნომერში წარმოდგენილია წმ. მღვდელმონაშის ცხოვრება-მოდვანეობის შესწავლის მდგომარეობა (საითიძე 2003ა: 7-26), გრიგოლ ფერაძის ავტობიოგრაფიული ხასიათის მოთხრობები და მოგონებები (გრიშაიკაშვილი 2003: 27-32, 37-

58), სამეცნიერო-პუბლიცისტური ნარკვევები. აქვე გამოქვეყნებულია სამეცნიერო ნაშრომი „საქართველოს ეკლესიის უძველესი ისტორიის პრობლემები“. აღნიშნული ნაშრომის განხილვა და ამ მიმართულებით თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში არსებული მდგომარეობა წარმოდგენილია მ. ჩხარტიშვილის კვლევაში (ჩხარტიშვილი 2003: 79-87). აგრეთვე, მოთავსებულია თ. ქუმბურიძის პუბლიკაცია „მასალები გრიგოლ ფერაძის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ“, გერმანელი თეოლოგის იოჰანეს ლეფსიუსის არქივში აღმოჩენილ დოკუმენტებში გრიგოლ ფერაძის ცხოვრება-მოღვაწეობის გერმანული პერიოდის შესახებ დაცული საინტერესო ცნობების საფუძველზე (ქუმბურიძე 2003: 97-111). „არტანუჯის“ სპეციალურ ნომერში შესულია კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული გრიგოლ ფერაძის მიერ ივანე ჯავახიშვილისადმი უცხოეთიდან გამოგზავნილი წერილების საფუძველზე მათი ურთიერთობის ისტორიის ამსახველი მასალა გ. საითიძის სტატია (საითიძე 2003ბ: 112-119).

განხორციელდა გრიგოლ ფერაძის ნაშრომის „უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერების და ქართული მონასტრების შესახებ“ პუბლიკაცია შესავალით, შენიშვნებით და ბიბლიოგრაფიით (ჯაფარიძე 1995). გამოქვეყნდა, ასევე, პარიზში გამოშვებული ჟურნალ „ჯვარი ვაზისა“-ში დაბეჭდილი მასალები (გოგინაშვილი 2001).

სპეციალური ნაშრომი მიეძღვნა წმ. მღვდელმონაქმე გრიგოლ ფერაძის დამსახურებას ქართული წერილობითი წყაროების კოდიკოლოგიური კვლევის საქმეში (ქუმბურიძე 2006). წმ. გრიგოლ ფერაძის ქადაგებანი და წერილები შესულია „მნიგნობრობა ქართულის“ მე-14 და მე-16 ტომებში (ქავთარია 2012); (ქავთარია 2013). საარქივო მასალაზე დაყრდნობით შესწავლილ იქნა გრიგოლ ფერაძის ბერლინის უმაღლეს სასწავლებელში სწავლისა და სამეცნიერო მოღვაწეობის პერიოდი (ხოტივარი-იუნგერი 2013: 205-220).

ყურადღება მიექცა მისი დამსახურების წარმოჩენას ქართული განძის გადარჩენის საქმეში. თუ როგორ გადაარჩინა წმ. გრიგოლ ფერაძემ მენშევიკების მიერ გატანილი ქართული განძი, ამის შესახებ გვიყვება მისივე ძმისშვილი რომანოზ ფერაძე. რ. ფერაძის გადმოცემით, როდესაც წმ. გრიგოლ ფერაძეს გერმანელმა ოკუპანტებმა გადასატანი ქართული განძის ექსპერტობა, მატერიალური ფასეულობის დადგენა დაავალეს, მან უარყო განძის მატერიალური ღირებულება. წმ. გრიგოლ ფერაძეს განუცხადებია, რომ ნივთებს არავითარი ფასეულობა არ გააჩნდა (ფერაძე 2014). ამგვარად, შეუნარჩუნა გრიგოლ ფერაძემ ქართველებს ქართული საგანძური.

სრულიად გამორჩეულია დ. ყოლბაიას თაოსნობით გამოცემული „შრომების“ კრებული. იგი წარმოადგენს ერთგვარ შემაჯამებელ გამოცემას. დ. ყოლბაიას მრავალწლიანი მუშაობის შედეგად, დღეისათვის უკვე მკითხველთა ფართო წრისათვის ხელმისაწვდომია წმ. გრიგოლ ფერაძის შრომების ოთხტომეული პირველი, მეორე და მესამე წიგნი (ყოლბაია 2012); (ყოლბაია 2014); (ყოლბაია 2021). პირველი ტომი გამოქვეყნდა მისი ყოვლად უსამღვდელოესობის სამთავისის და გორის მიტროპოლიტის ანდრია (გვაზავას) ლოცვა-კურთხევით. ამ მრავალმხრივ საინტერესო ნაშრომის გამოცემამდე მკვლევარს უკვე გამოქვეყნებული ჰქონდა საყურადღებო გამოკვლევა „წმ. გრიგოლ ფერაძე და ბერ-მონაზვნობის დასაწყისი საქართველოში“ (ყოლბაია 2009: 202-211).

შრომების კრებულს წინ უძღვის წმ. გრიგოლ ფერაძის ცხოვრება-მოღვაწეობის ამსახველი ვრცელი წერილი (გამოკვლევა ეკუთვნის დ. ყოლბაიას), რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილი მონაცემების გარდა, ეფუძნება ვარშავის მიტროპოლიის არქივში დაცულ აქამდე უცნობ დოკუმენტურ მასალას. ნაშრომის მნიშვნელოვან სიახლეს წარმოადგენს წმ. გრიგოლ ფერაძის გარდაცვალების თარიღთან დაკავშირებით მეცნიერის მიერ ლონდონის პოლონეთის ბიბლიოთეკაში გამოვლენილი ახალი მასალების პუბლიკაცია. ეს გარემოება ახალი დეტალებით ავსებს და ამდიდრებს წმ. გრიგოლ ფერაძის მრავალმხრივი საქმიანობის ამსახველ ბიოგრაფიულ მონაცემებს.

კრებული იწყება წმ. გრიგოლ ფერაძის ავტობიოგრაფიული წერილებით; „ბედისწერა“ და „ქართული კულტურის სამსახურში“. პირველი წერილი გადმოგვცემს ფერაძეების გვარის შთამომავლობითი ხვედრის – სულთა მწყემსობის სასწაულებრივ ისტორიას.

მეორე წერილი ჟურნალ „Der Orient“-ში ყოფილა გამოქვეყნებული და შეეხება გერმანიაში სწავლის პერიოდს. წერილი წარმოადგენს საკუთარი საქმიანობის ერთგვარ შეჯამებას და საინტერესოა იმ თვალსაზრისითაც, რომ მკვლევარი ისტორიოგრაფიის როგორც სამეცნიერო დარგის აუცილებლობაზე აკეთებს ხაზგასმას. იგი მიიჩნევს, რომ მომავლის გეგმებში საჭიროა განვიღო პერიოდში მომხდარი მოვლენების გათვალისწინება.

ავტობიოგრაფიულ წერილებს მოსდევს წმ. გრიგოლ ფერაძის სამეცნიერო ნაშრომები. მათ შორის საყურადღებოა მისი პირველი ნაშრომი – „ბერმონაზვნობის ისტორიისათვის საქართველოში“, რომელშიც გაანალიზებულია ქართული ბერმონაზვნობის ისტორია მისი დასაწყისიდან 1065 წლამდე. წმ. გრიგოლ ფერაძის ბერმონაზვნობის ისტორიით დაინტერესება, როგორც მისივე ბიოგრაფიული წერილებიდან ჩანს, განპირობებული ყოფილა ბერობის განსაკუთრებული როლით და მისიით საქართველოში. ეს მისია იყო ქრისტიანობის განმტკიცება-გაძლიერება. კრებულში შესულია წმ. გრიგოლ ფერაძის სხვა კვლევებიც, რომელთა შორის განსხვავებული მიდგომა (ისტორიულ-რელიგიურ ძრილში განხილვა) შეინიშნება წმინდა გიორგის როლის განსაზღვრაში ქართველი ერის ცხოვრებასა და სარწმუნოებაში. გამოკვლევაში ყურადღება გამახვილებულია ქრისტიანობის გავრცელების შედეგად წარმართული პანთეონის ქრისტიანული მოდიფიცირების საკითხზე. ამ თვალსაზრისით განხილულია წმინდა გიორგის როლი ქართველთა ცხოვრებაში. მკვლევარი ვარაუდს გამოთქვამს, რომ მთვარის წარმართული ღვთაების წმინდა გიორგის სახეში ქრისტიანული მოდიფიცირების ი. ჯავახიშვილისეული თვალსაზრისი მყარ არგუმენტებს მოკლებულია. შემდეგი საკითხი, რომელიც მკვლევრის ყურადღების ცენტრში ექცევა არის უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ. აქვე, ქვეყნდება ოქსფორდის ბოდლეანის წიგნთსაცავში აღმოჩენილი XVIII საუკუნის იოანე ნათლისმცემლის მონასტრის ქრონიკის შესახებ ნაშრომი; როგორც ჩანს, ხელნაწერმა წმ. გრიგოლ ფერაძის ყურადღება მასში გადმოცემული ბერმონაზვნობის ისტორიით მიიქცია. ხელნაწერი შეიცავდა ცნობებს იოანე ნათლისმცემლის მონასტრის გარდა, დავით გარეჯის მონასტრის ცხოვრებიდანაც, მაგრამ რადგან ხელნაწერის ავტორი ნათლისმცემლის მონასტრის წევრი ყოფილა, ამიტომაც უნოდებს იოანე ნათლისმცემლის ქრონიკას. ასევე შესულია გამოკვლევა საქართველოს ეკლესიის უძველესი ისტორიის პრობლემების (საქართველოს მოქცევა) შესახებ, სადაც განხილულია ისეთი კარდინალური საკითხები, როგორიცაა საქართველოს განმანათლებლის და პირველი ქრისტიანი მეფის საკითხი, ქართლის მოქცევის თარიღი, თხზულების (წმ. ნინოს ცხოვრების) წყარო.

გამოცემაში შესული შრომები წმ. გრიგოლ ფერაძეს უმთავრესად სხვადასხვა ენაზე – ინგლისურად, გერმანულად, ფრანგულად, პოლონურად ჰქონია გამოქვეყნებული. აღნიშნული პუბლიკაციები სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ავტორთა მიერ უცხოურიდან ქართულად იქნა თარგმნილი, რომლებიც დ. ყოლბაიამ ერთად მოაქცია, ნაუმძღვარა წმ. გრიგოლ ფერაძის ცხოვრება-მოღვაწეობის ამსახველი ვრცელი წერილი, დაურთო მის მიერ ვარშავის მიტროპოლიის არქივში ლონდონის პოლონეთის ბიბლიოთეკაში გამოვლენილი მკვლევართათვის აქამდე უცნობი დოკუმენტები, კომენტარები, პირთა საძიებელი და ასე ერთ მთლიანობად ქვეულმა უძვირფასესმა გამოცემამ საკუთარ სამშობლოში დაიდო სავანე.

დ. ყოლბაიას მიერ 2014 წელს გამოცემულ იქნა წმ. გრიგოლ ფერაძის შრომების კრებულის მეორე, ხოლო 2021 წელს მესამე ტომი (ყოლბაია 2014); (ყოლბაია 2021). მეორე ტომში შესულია ლიტურგიული, პატროლოგიური და ლიტერატურული კვლევები, ასევე დღიურები და ქადაგებები, წერილები და პოეზია. გამოცემა საინტერესო ნაშრომების პუბლიკაციასთან ერთად გამორჩეულია იმითაც, რომ პირველად ქვეყნდება წმ. გრიგოლ ფერაძის პოეტური ნიმუშები. მესამე ტომში შესულია გრიგოლ ფერაძის დღიურები, რომლებიც თვალსაჩინოდ წარმოაჩენს მის ღვაწლს ქართული კულტურის აღმავლობის საქმეში.

წმ. გრიგოლ ფერაძის შრომების დ. ყოლბაიასეული გამოცემა მნიშვნელოვანი შენაძენია არა მარტო ქართული ეკლესიის ისტორიით დაინტერესებული მკითხველისათვის, არამედ

ზოგადად, ქართველოლოგიური საკითხების მკვლევართათვისაც.

წმ. გრიგოლ ფერაძის საიუბილეო თარიღთან (120 წელი) დაკავშირებით საქართველოში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ი. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ინიციატივით 2019 წელს ჩატარდა საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია.¹ შ. რუსთაველის სახელობის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით გამოქვეყნდა კონფერენციის მასალები, რომელშიც საინტერესო თემატიკით იქნა წარმოდგენილი წმ. გრიგოლ ფერაძის ცხოვრება-მოღვაწეობა. წარმოჩენილ იქნა წმ. გრიგოლ ფერაძის ზოგადსაკაცობრიო ღვაწლი. აღინიშნა, რომ იგი არის ქრისტესმთავარი სიყვარულის ქეშმარიტი მაგალითი, არა მარტო ქართველი, არამედ მსოფლიო ახალგაზრდობისათვის (მელიქიშვილი 2020: 7-10). ხაზი გაესვა იმას, რომ გრიგოლ ფერაძის ცხოვრების მაგალითი, მისი მოწამებრივი აღსასრული, მისი აკადემიური შრომები და სამოძღვრო მოწოდებები ქადაგებების სახით, აქტუალობას არ კარგავს,

სწორედ გრიგოლი, ჩვენი თანამედროვე, ხდება მაგალითი და მასწავლებელი იმისა, თუ როგორ უნდა იცხოვროს დღეს ნამდვილმა ქრისტიანმა, თუ რამდენად საჭიროა [და აუცილებელიც კი] ქრისტიანთა ერთობაზე ზრუნვა, მათი ერთად დგომა საერთო მიზნებისა და რწმენის ქვეშ (ჭინჭოლავა 2020: 11-16).

საყურადღებო წყაროს წარმოადგენს საქართველოს ისტორიისათვის ქართული ხელნაწერების მოძიების მიზნით წმ. გრიგოლ ფერაძის ევროპაში მოგზაურობის ამსახველი დღიურები, რომლის შესწავლა უკავშირდება ჰ. პაპროცკის სახელს (პაპროცკი 2021: 16-22). წმ. გრიგოლ ფერაძის კათალიკოს-პატრიარქ ამბროსი ხელაიასთან ურთიერთობის ზოგიერთ დეტალზე ამახვილებს ყურადღებას ნ. პაპუაშვილი. იგი წარმოაჩენს წმ. გრიგოლ ფერაძის შეხედულებას ბოლშევიკურ-ათეისტური წინების ქვეშ მყოფი მწყემსმთავრის მოღვაწეობაზე (პაპუაშვილი 2020: 28-27). გაანალიზებულ იქნა გრიგოლ ფერაძის შეხედულებები ქართული საერო ლიტერატურის (ჭუმბურიძე 2020: 39-43) და საქართველოს ეკლესიის ისტორიის შესახებ (ბუბულაშვილი 2020: 44-51).

1995 წელს საქართველოს მართლმადიდებელმა ეკლესიამ გრიგოლ ფერაძე წმინდანად შერაცხა. პოლონეთში დაარსდა გრიგოლ ფერაძის სახელობის სამლოცველო და მისი სახელობის ეკლესია. 2002 წლიდან ვარშავის უნივერსიტეტში ყოველწლიურად ტარდება წმ. გრიგოლ ფერაძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი კავკასიოლოგთა კონფერენცია. გრიგოლ ფერაძის სახელი მოთავსებულია მეორე მსოფლიო ომში დაღუპულთა მემორიალურ დაფაზე ვარშავის უნივერსიტეტში. 2010 წელს დაარსდა გრიგოლ ფერაძის სახელობის პრემია. დაარსდა გრიგოლ ფერაძის სახელობის უნივერსიტეტი. თბილისის ერთ-ერთ ქუჩას მიენიჭა გრიგოლ ფერაძის სახელი. რეაბილიტაცია ჩატარდა გრიგოლ ფერაძის სახლ-მუზეუმს მის მშობლიურ სოფელ ბაკურციხეში. შეიქმნა წმ. გრიგოლ ფერაძის ხატი.

ასეთია წმ. გრიგოლ ფერაძის სახელის უკვდავსაყოფად გაშლილი საქმიანობა დღეისათვის. მისი ღვაწლის სათანადოდ დაფასების მიზნით მომავალშიც გაგრძელდება მუშაობა სპეციალისტების მიერ.

შენიშვნები

¹ ი. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის თაოსნობით 2021 წელსაც ჩატარდა „დიდგორის ბრძოლის 900 წლისთავისადმი მიძღვნილი წმ. გრიგოლ ფერაძის II საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია“. ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ეგიდით წმ. გრიგოლ ფერაძისადმი მიძღვნილი III საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია: „საქართველო და ქრისტიანული ცივილიზაცია, ქრისტიანული აღმოსავლეთი: აღმოსავლეთი და კავკასია“ გაიმართა 2023 წლის 12-14 სექტემბერს.

დამონებანი

- ბრაკმანი 2020:** H. Brakman. Grigol Peradze and the Rediscovery of the Old Jerusalem Liturgy, საქართველო და ქრისტიანული ცივილიზაცია, წმიდა გრიგოლ ფერაძის I საეკლესიო კონფერენცია მასალები, გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბილისი.
- ბუბულაშვილი 2020:** ე. ბუბულაშვილი. წმ. მღვდელმონაქმე გრიგოლ ფერაძე – საქართველოს ეკლესიის ისტორიის მკვლევარი, საქართველო და ქრისტიანული ცივილიზაცია, წმიდა გრიგოლ ფერაძის I საეკლესიო კონფერენცია, გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბილისი.
- გოგინაშვილი 2001:** „მამაო ჩვენოს“ განმახლება, ქადაგებები, ნახკვევები, ს. გოგინაშვილი (რედ.). სასულიერო აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი.
- გოგინაშვილი 2020:** ე. გოგინაშვილი. „მღვდელი, რომლის მრევლია ევროპა“, საქართველო და ქრისტიანული ცივილიზაცია, წმიდა გრიგოლ ფერაძის I საეკლესიო კონფერენციის მასალები, გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბილისი.
- გრიშკაშვილი 2003:** ა. გრიშკაშვილი. ბედისწერა, ქართული კულტურის სამსახურში (თარგმანი პოლონურიდან), ახგანუჯი, №11, თბილისი.
- გრიშკაშვილი 2009:** ჰ. პაპროცკი. წმინდანი და მეცნიეხი: უცნობი მასალები აქტიმანდრიგ გრიგოლ ფერაძის შესახებ, წერილები პოლონურიდან თარგმნა, შეადგინა და გამოსცა ამბროსი გრიშკაშვილი, თბილისი.
- გრიშკაშვილი 2017ა:** ჰ. პაპროცკი, ორი ერის მღვდელმონაქმე: წმ. გრიგოლ ფერაძის ცხოვრება და მოღვაწეობა, პოლონურიდან თარგმნა ამბროსი გრიშკაშვილი, ისტორიანი, ისტორიულ შემეცნებითი ყოველთვიური ჟურნალი, N9 (81) გამომცემლობა „პალიტრა L“, თბილისი.
- გრიშკაშვილი 2017ბ:** ჰ. პაპროცკი, ორი ერის მღვდელმონაქმე: წმ. გრიგოლ ფერაძის ცხოვრება და მოღვაწეობა, პოლონურიდან თარგმნა ამბროსი გრიშკაშვილი, ისტორიანი, ისტორიულ შემეცნებითი ყოველთვიური ჟურნალი, N10 (82) გამომცემლობა „პალიტრა L“, თბილისი.
- დიდებულიძე, ჯანჯალია 2020:** მ. დიდებულიძე, მ. ჯანჯალია. თამილა მგალობლიშვილი და წმინდა მიწის ქართველოლოგიური კვლევები, საქართველო და ქრისტიანული ცივილიზაცია, წმიდა გრიგოლ ფერაძის I საეკლესიო კონფერენცია, მასალები, გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბილისი.
- ვარაზიშვილი 1983:** მ. ლენჩევსკი, მოძღვარი, პროფესორი, დოქტორი, არქიმანდრიტი გრიგოლ ფერაძე, მთარგმნელი მ. ვარაზიშვილი, ჯვახი ვაზისა, №2.
- მელიქიშვილი 2020:** დ. მელიქიშვილი. წმ. გრიგოლ ფერაძე – მსოფლიო მოქალაქე, საქართველო და ქრისტიანული ცივილიზაცია, წმიდა გრიგოლ ფერაძის I საეკლესიო კონფერენცია, მასალები, გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბილისი.
- პაპროცკი 2020:** Fr. H. Paprock. Diary of St. Grigol Peradze as a Historical Source. საქართველო და ქრისტიანული ცივილიზაცია, წმიდა გრიგოლ ფერაძის I საეკლესიო კონფერენცია, მასალები, გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბილისი.
- პაპუაშვილი 2005:** ნ. პაპუაშვილი. გრიგოლ ფერაძე სახწმუნოებისა და მოქალაქეობის შესახებ, თბილისი.
- პაპუაშვილი 2020:** ნ. პაპუაშვილი. მღვდელმონაქმე გრიგოლ ფერაძე აღმსარებელ ამბროსი ხელაიას შესახებ, საქართველო და ქრისტიანული ცივილიზაცია, წმიდა გრიგოლ ფერაძის I საეკლესიო კონფერენცია. მასალები, გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბილისი.
- საითიძე 2003ა:** გ. საითიძე. წმ. მღვდელმონაქმე არქიმანდრიტი გრიგოლ ფერაძე (ცხოვრება და მოღვაწეობა), ახგანუჯი, №11, თბილისი.
- საითიძე 2033ბ:** გ. საითიძე. რამდენიმე საბუთი გრიგოლ ფერაძის და ივანე ჯავახიშვილის ურთიერთობის ისტორიიდან, ახგანუჯი, №11, თბილისი.
- ფერაძე 2005:** ი. ფერაძე. გრიგოლ ფერაძე წმიდა მღვდელმონაქმე, მოქალაქე, მეცნიეხი. თბილისი.
- ფერაძე 2020:** ი. ფერაძე. წმინდა მღვდელმონაქმე გრიგოლ ფერაძე: ცხოვრება და კვალი ნათელი, თბილისი.
- ფერაძე 2014:** რ. ფერაძე. თეთხი ანგელოზის ძიებაში. გამომცემლობა ემ-პი-ჯი, თბილისი.
- ქავთარია 2012:** მწიგნობრობა ქახთური, ტ., 14, გრიგოლ ფერაძე წმინდა მღვდელმონაქმე; მიქელ თარ-ხნიშვილი, ტომის შემდგენელ-რედაქტორი მ. ქავთარია, გამომცემლობა „ციცინათელა“, თბილისი.

- ქავთარია 2013:** მწიგნობრობა ქახთუდი, ტ., 16, სასულიერო მწერლობა: ქადაგებები, სიტყვები, წერილები, ტომის შემდგენელ-რედაქტორი მ. ქავთარია, გამომცემლობა „ციცინათელა“, თბილისი.
- ყოლბაია 2009:** D. Kolbaia. St. Grigol Peradze and the Beginnings of Monasticism in Georgia, *Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies*, №19, Centre for East European Studies, Faculty of Oriental Studies, University of Warsaw, Warsaw.
- ყოლბაია 2012:** წმ. გიგორდ ფეხადე, თხზულებათა კახეზუდი, წიგნი I, ბეჰმონაზვნობის ისტორიისათვის საქახთვედროში, ქახთუდი ეკდესიის უძვედესი ისტორია, გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი წერილი და დამატებითი შენიშვნები დაურთო დავით ყოლბაიამ, ვარშავის უნივერსიტეტი, ვარშავა.
- ყოლბაია 2014:** წმ. გიგორდ ფეხადე, თხზულებათა კახეზუდი, წიგნი II, წინახე ბიზანგიუხი ქახთუდი დიგუხგიკის შესახებ, პაგორგოგია, პოეზია ქადაგებანი, გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი წერილი და დამატებითი შენიშვნები დაურთო დავით ყოლბაიამ, ვარშავის უნივერსიტეტი, ვარშავა.
- შარაძე 1993:** გ. შარაძე. უცხოეთის ცის ქვეშ, ტ., 2, გამომცემლობა „მერანი“, თბილისი.
- ჩხარტიშვილი 2003:** მ. ჩხარტიშვილი. საქართველოს ეკლესიის უძველესი ისტორია XXI საუკუნის გადასახედიდან, ახგანუჯი, №11, თბილისი.
- ჭუმბურიძე 2003:** თ. ჭუმბურიძე. მასალები გრიგოლ ფერადის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ, ახგანუჯი, №11. თბილისი.
- ჭუმბურიძე 2003:** თ. ჭუმბურიძე. საქახთვედროს ეკდესიის უძვედესი ისტორია (თარგმანი პოლონურიდან), ახგანუჯი, №11, თბილისი.
- ჭუმბურიძე 2006:** თ. ჭუმბურიძე. ქახთუდი ხედნაწეხების შესწავლა უცხოეთში – გიგორდ ფეხადის აქეოგრაფიული ძიებანი, სადისერტაციო ნაშრომი ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის ხარისხის მოსაპოვებლად, თბილისი.
- ჭუმბურიძე 2006:** თ. ჭუმბურიძე. ბეჰმონაზვნობის დასაწყისი საქახთვედროში, გამომცემლობა „ნეკერი“, თბილისი.
- ჭუმბურიძე 2020:** თ. ჭუმბურიძე. გრიგოლ ფერადე ქართული საერო ლიტერატურის საკითხებზე, საქახთვედრო და ქიხსტიანული ცივილიზაცია, წმიდა გიგორდ ფეხადის I საეხთაშოხისო კონფეხენცია, მასალები, „უნივერსალი“, თბილისი.
- ხახიაშვილი 2020:** ნ. ხახიაშვილი. მოქალაქე, მოქალაქეობა ტერმინებისათვის (წმ. გრიგოლ ფერადის „შინაარსი ჭუმმარით მოქალაქეობის...“ მიხედვით), საქახთვედრო და ქიხსტიანული ცივილიზაცია, წმიდა გიგორდ ფეხადის I საეხთაშოხისო კონფეხენცია, მასალები, „უნივერსალი“, თბილისი.
- ხოტივარი-იუნგერი 2012:** შ. ხოტივარი-იუნგერი. ქართველი მეცნიერი გრიგოლ ფერადე – ბერლინის უნივერსიტეტის სტუდენტი, ქახთვედროლოგი / *The Kartvelologist: Journal of Georgian studies*, №18. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი: ქართველოლოგიის სამეცნიერო ცენტრი.
- ჯაფარიძე 1995:** გიგორდ ფეხადე, უცხოედ პიდიგჰიმთა ცნობები პადესტინის ქახთვედი ბეხების და ქახთუდი მონასტეხების შესახებ, გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი წერილი და დამატებითი შენიშვნები დაურთო გორა ჯაფარიძემ, გამომცემლობა „კანდელი“, თბილისი.
- ჯინჯოლავა 2020:** ი. ჯინჯოლავა. მღვდელმონამე გრიგოლ ფერადე – მოქალაქეობა და ერთობა, საქართველო და ქრისტიანული ცივილიზაცია, წმიდა გიგორდ ფეხადის I საეხთაშოხისო კონფეხენცია, მასალები, გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბილისი.

THE LIFE AND LEGACY OF GRIGOL PERADZE

Ketevan Mania

Ivane Javakhishvili Institute
History and Ethnology
ketevan.mania@gmail.com

The life and work of St. Grigol Peradze is outstanding, it was unknown to the Georgian society for a long time. Only at the end of the 20th century, fragments of his work became known to the Georgian society. Some of his works, articles describing his life and work, preaching, letters were published. The period of Grigol Peradze's teaching and working in Germany, the significance of his works from the codicological point of view was studied.

As a result of many years of work, three volumes depicting the life and work of St. Grigol Peradze, prepared by Professor Davit Kolbaia, were published by the University of Warsaw. The publication, besides being a systematized publication, is also important in that it includes new materials discovered in various repositories about the life and work of St. Grigol Peradze.

In 1995, the Georgian Orthodox Church canonized Grigol Peradze as a saint. A chapel and a church named after Grigol Peradze were founded in Poland. Since 2002, the conference of Caucasologists dedicated to the memory of St. Grigol Peradze has been held annually at the University of Warsaw. The name of Grigol Peradze is placed on the memorial plaque of those who died in the Second World War at the University of Warsaw. In 2010, the award named after Grigol Peradze was established. Grigol Peradze University was established in Tbilisi. Grigol Peradze's house museum in his native village of Bakurtsikhe was rehabilitated. The icon of St. Grigol Peradze was created. One of the streets of Tbilisi was named after Grigol Peradze.

In 2019, at the initiative of Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology of Tbilisi State University, an international conference dedicated to the anniversary of St. Grigol Peradze (120 years) was held in Georgia. With the support of the Shota Rustaveli National Science Foundation, the materials of the conference were published, in which the life and work of St. Grigol Peradze were presented with an interesting theme.